

BAJVÍVÁS AZ ÉRTELEMMEEL 1984-BEN

BARÁTH ÁRPÁD

Varga Zoltán: *Búcsú az utópiától*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1984

Morus Tamás 1515/16-ban írt *Utópiája* óta csaknem minden nemzedék felvette/felveszi az értelmi harcot korának és önnön társadalmi tudatának benső ellentmondásaival. Minden nemzedék újabb s újabb fogalmakat alkot és tárol egy netán eljövendő társadalomról, vagy kritikusán átszűri korának-társadalmának adott utópiáit, korábbi időktől örökölt eszmei „hozományait”, mintegy előkészítve a Remény történelmének (Bloch) egy-egy újabb fejezetét.

Varga Zoltán esszé- és tanulmányosorozata egy ilyen erőpróbának a terméke. A címben szereplő „utópia” szó, itt egy olyan gyűjtőfogalom, amellyel a szerző nem egy „elképzelt eszményi társadalmat” tesz írói boncolgatásra. Nem is azzal foglalatoskodik, hogy jelen (történelmi) pillanatban „megvalósíthatatlan elgondolásoknak” áldozzék, avagy ellenük hadakozzék egy „szebb”, „jobb”, netán „boldogabb” Jövő érdekében. Az „utópia” szót Varga nem ilyen céllal használja — legalábbis nem elsődlegesen. Kiaknázva a szó köznapi, immár napjainkban inkább negatív, gunyoros felhangját, Varga Zoltán lényegében igazságkeresésre indul korunk egyéni és társadalmi tudatának útvesztőiben. Úgy is mondhatnánk, hogy műve „józanításra” szánt munka.

Tartalmát és stílusát tekintve ritkaság. Korunk számos tudományos felismerése — a legkülönbözőbb területekről, a mikrobiológiától a pszichológiáig s antropológiáig — ötvöződik egybe egy irodalmár meglátásaival, széles hatósugarú kritikai hozzáállásával. S ami különösen megkapó, Varga Zoltán ezt a nem csekély mennyiségű és nem is „könnyű” anyagot közvetlenül és spontánul adja elő.

A kötet Varga Zoltán nyolc írását tartalmazza. Vezérfonal az utópiák örök kérdése, más-más oldalról megvilágítva: Honnan jöttünk, hol vagyunk, hová, merre tartunk? A másik ennél jóval jellegzetesebb fonala a gyűjteménynek: értelmi *kihívás*: értelmünk, gondolatvilágunk, fogalmi és értékrendszereink, úgymond, tetemrehívása olyan tények és felismerések felett, amelyek netán ott lappanganak köztudatunkban, valahá-

nyunkat érintenek és érdekelnek annál az egyszerű oknál fogva, mert emberségünkéről emberi-társadalmi mivoltunkról szólnak, de amelyeket „kényességünkél” fogva ritkán gondolunk végig, elvértve hozunk szóba — akkor is „típusosan” monologizálva felettük, ismételve rutinos meggyőződéseinket, darabos véleményeinket, magunk vagy mások gyártotta aforizmáinkat, amelyeket óvatosan kerülgetünk értelmünk peremén leggyakrabban azzal a naiv, semmitmondó kifogással, hogy „túl összetett” kérdések, hogy „nem vagyok szakember” avagy ehhez hasonló módon.

De lássuk, miben vannak Varga Zoltán kihívásai!

Vajon mekkora a különbség állat és ember között?, teszi fel az első kérdést könyvének indító esszéjében, az *Allat és ember közöttben*. Fogas kérdés, mert a rutinos, „kisiskolás”, problémafeleltető válasz igencsak az, hogy — „óriási”! Varga Zoltán ezzel szemben a legújabb etológiai (állatviselkedés-tani) kutatások egynéhány olyan eredményére hívja fel figyelmünket, amelyek értelmében a válasz korántsem ilyen nyilvánvaló. Jane van Lawick-Goodall angol kutatónő a vadon élő csimpánzok megfigyeléseinek adataira támaszkodva Varga nemcsak arra mutat rá, hogy számos „kizárólagosan emberinek” hitt tulajdonságunk megtalálható már a csimpánzok viselkedésében is (pl. eszközkészítés, a hatalom-hatalmas „furfanggal” való kijátszása, barátság jelzése kézfogással stb.), hanem arra is, hogy emberi eredetünk biológiai alapjai talán nem is olyan „nemesekek”, mint hisszük vagy szeretnénk hinni. A jelek arra mutatnak ugyanis, hogy „annak idején”, tehát az őstörténelemben, a létért versengő rokonfajok közül a „mi” fajunk bizonyulhatott legvérengzőbbnek, s nemcsak elsöpörtük, értsd *kiirtottuk*, a velünk mellettünk létversenyben élőket, hanem a hatalmi élethalál-küzdelmet fajunkon belül is biológiailag-genetikailag „kitenyészítettük”. „Valójában tehát a »káini tettnek« köszönhetjük, hogy homo sapiensként egyedül maradtunk, egyeduralmunkat veszélyeztető vetélytárs nélkül, de »hozzánk méltó« ellenfél nélkül is”, összegezi Varga Zoltán az egyáltalán nem valami „idillikus” következtetést.

Vannak-e Taigetoszok manapság „humánusnak” vélt vagy afelé igyekvő társadalmainkban, veti fel a kérdést Varga Zoltán második esszéjében, az *Emberélet és emberi életben*. Vannak, hangzik a válasz, csak nem hegytető formájában, hanem a modern orvostudomány és a vele kapcsolatos társadalmi-etikai benső ellentmondások paradoxonoktól zsúfolt „örlőmalmában”. Egyrészt ott a „ne ölj” bibliai parancsolat mindent átfogó, minden életet óvni igyekvő „emocionális humanizmusa”, másrészt itt a korszerű orvostudományok sok helyütt megkérdőjelezhető társadalmi gyakorlata, úgymond „használata” az életre hozás és életben tartás kérdése, az eleve felfedhető torzszülöttek „életre segítése, a biológiai vegetálásra ítélték” életben tartása mások, életképesebbek számlájára. Mert az élet s halál fogalma nem lehet emberi vonatkozásban „puszta

biológiai tény". Talán éppen ideje, hogy elménkbe vessük a „társadalmi halál” fogalmát, amellyel előbbre jutunk társadalmi létünk és életünk pontosabb fogalmi, eszmei és etikai meghatározásához is, figyelmeztet Varga Zoltán.

Folytatásként, harmadik esszéjében, az *Értelmet az életnek!* címűben, Varga az öngyilkosság problémájára fordítja a figyelmünket. Első pillanatra a téma sokaknak „unalmasnak” tűnhet. De Vargának nem az a célja, hogy újabb (statisztikai vagy egyéb) adatokkal terhelje a problémától egyébként is „menekülni igyekvő” tudatunkat. Varga Zoltán az öngyilkosság kérdésében lényegében nem a halál, hanem az élet „okai” után kutat, tapogatózik. Kiindulva azon paradox alapkérdésből, hogyan is lehet „tisztá fejjel” vállalni a halált, eljut egy olyan lélektani mechanizmus felvázolásához, amely lényegében nem is halált, hanem életet igénylő, általános emberi vonás azzal a specifikummal, hogy az *üzenni akarásnak*, az áldozat másokkal való együvé tartozásának ára és bére, saját „meghívott halála” (Hódi).

Miért ámtjuk önmagunkat és másokat is ilyen vagy amolyan formában életünk, „én”-ünk halhatatlanságával? Mi szükség önámításra még ma is, amikor „tudományos”, „dogmamentes” tudatunk rácáfol megannyi tévhitre a „test és lélek” halhatatlanságának évezredes kérdésében és dilemmáiban?, teszi fel a kérdést Varga Zoltán, *Halál és hazugság* c. esszéjében. Felelete: igen, hazudozunk, ámtjuk önmagunkat „én”-ünk maradandóságával, ki ilyen — ki olyan formában, mert annak ellenére, hogy „tudományos” tudatunkban az élet-halál kérdése megmagyarázható, „összeszűgöriható” racionálisan egy sor fiziológiai jelenség és folyamat tényállására, a halál kérdésének feloldására ez a tudás vajmi kevéssel szolgál. „Marad tehát továbbra is önámító hazugságok közmegegyezései rendszere, időnként kisebb-nagyobb kisiklásokkal”, hangzik Varga Zoltán dogmáktól mentes, józanító megállapítása.

Miért van szükségünk egyáltalán ünnepekre, ceremóniák összefüggéseire (pl. családi ebédekre), értelmükből kifícamult vallási, állami, népszokási s egyéb közösségi manifesztációkra, amelyek háttérben sokan egy alközösségi demonstrációt, egy közösségi, „együvé tartozási” illúziót látnak, veti fel Varga Zoltán az *Ünnep és örömlélmény* c. esszéjében. Az, hogy ünnepeink, ünnepléseink kifícamodtak a néhai ősközösségek szelleműző rituáléjai óta napjainkig, valós tény, állapítja meg Varga Zoltán; sőt, közösségszervezői funkciójukat veszítve, politikai manipulációk eszközeivé, avagy éppen a szórakoztatóipar „kincsesbányáivá” fajultak. De ez semmiképpen sem jósolt fel bennünket még olyasféle „utópiák” táplálására sem, hogy majd „egyszer...”, a „messzi jövőben...” hétköznapjaink olyan „szépek” lesznek, hogy együvé tartozásunknak nem lesz szüksége valamiféle megkülönböztető, „ünnepi” demonstrálásra — ha mindjárt „illúziókkal fűszerezve” is! Másrészt, jelenkori ünnepigényünk talán nem is olyannyira üresjáratú „örömeinket” szolgálja. Jól

meggondolva, fellelünk bennük egy sokkal ősbibb közösségi motívumot: a félelem és szorongás, a magárahagyatottság közösségbeli feloldásának motívumát — egyszóval, az „összebújás” félelemtől, szorongástól való ősi védekezési mechanizmusát.

Közösségességünk-társadalmiságunk a téma Varga Zoltán következő esszében is, de a másik pólusból indul ki. A *Bolondok és szabványemberek* c. tanulmányát Varga egy „antimítosz” leleplezésével indítja. Az ún. „anti-pszichiátria” idestova már 10—15 éve tartó s igen nagy népszerűségnek örvendő radikalizmusáról van szó az elmebetegségek és ezek intézményesített gyógyításának társadalmi (ideológiai) „fertőzőttségével” kapcsolatban. Varga elismeréssel adózik e mozgalom tudatébresztő, etikai elkötelezettségének, de ugyanakkor figyelmeztet ennek kritikátlan túlzásaira az elmebetegségek „eredetével” kapcsolatban: igenis megkérdőjelezhető Szász és más „antipszichiáternek” azon állítása, amely szerint bizonyított fizikai-biológiai alap, azaz neurológiai elváltozások precíz ismerete nélkül „elmebetegségekről” egyszerűen meddő beszélni is, s inkább hogy ezeket „gyógyítani”. Ugyanis az a tény, hogy az elme- és egyéb lelki betegségek többnyire nem biológiai eredetűek, még nem zárja ki azt, hogy nem is „betegségek”; még kevésbé indokolt minden lelki vagy társadalmi deviációt egyszersmind „normális” magatartásformának vagy személyiségszerkezetnek venni, ahogyan azt az antipszichiátria sok rajongója teszi. Innen, a „deviáció-normalitás” bűvköréből és buktatóiból indulva Varga Zoltán a társadalmi paradoxonok tárházába viszi olvasóját. Egyik legragyogóbb meglátása „nyugati” civilizációkban — ide sorolva a „politikai Keletet” is — az egyre érezhetőbb, nyomasztóbb ún. patalogiás kettőskötés a társadalmi „beilleszkedéssel” és „egyedi kreativitással” kapcsolatban. „... Korunk társadalmaira, méghozzá a kapitalistára és a szocialistára egyaránt, e tekintetben sajátos ellentmondás jellemző. Dilemmák elé állítják az egyént, s főleg abból fakadóan rejtegetnek csapdát számára, hogy elvben az autonóm és alkotó egyéniséget tekintik értéknek, ugyanakkor a gyakorlatban nagyfokú alkalmazkodást követelnek, túlnyomórészt olajozottan bejáratott rutinfeladatokat kínálva csupán”, hangzik Varga Zoltán diagnózisa.

S végezetül, utolsó két esszében Varga Zoltán „sétát” tesz a hierarchia körül. Az elsőben, az *Élő szervezetek, szervezett élők* címűben analógiák, izomorfizmusok után kutat a „természeti” és társadalmi rendszerek hierarchikus működésében. Megdöbben a hierarchikus rendszerezési elv általánosságán, az ún. „élettelen” világtól kezdve felfelé, az emberi társadalomig, amelyben a pusztá fizikai erő, avagy ebből eredő hatalom és az ebből nem eredő értelem benső, dialektikus ellentmondását érzékelteti szinte drámai módon. „... Annak kapcsán, hogy az értelem külön erőként való fellépésével a szuperorganizmusban voltaképpen dráma kezdődik. Mélyen az állati létben gyökerezve még, messze megelőzve az emberré válás folyamatát, de oly módon, hogy nélküle az

emberré válás folyamata el sem indulhatott volna. Ez a dráma viszont az értelem lényegéből fakad, abból, hogy az értelem, bár a létért való küzdelemben az ember mint faj esetében győztesnek bizonyult, s hosszú távon (...) más vonatkozásban is győztesnek bizonyulhat, önmagának sohasem képes erőként hatni”, olvassuk egy helyen. Ergo, az értelem vajmi „erőfölényre” jutása elképzelhetetlen fizikai erőáttétel nélkül, azaz fizikai erő/hatalom mozgásba hozása nélkül, s minél feljebb haladunk a filogenetikai skálán, minél „... magasabb rendű valamely állatfaj, annál kevésbé a nyers erő szerepel csupán a hierarchiában elfoglalt hely meghatározójaként, annál inkább szerepet kap az agresszivitás is, ez viszont akkor bizonyulhat hatékony hajtóerőnek, ha megfelelő ügyességgel, gyors reagálással és helyzetkihasználással párosul”.

Hogyan nézne ki, milyen előfeltételre lenne szükség egy olyan társadalom megteremtéséhez, amelyben az *értelem* adná meg elsődlegesen az egyedi és közösségi élet tartalmát és irányát? — adja fel Varga Zoltán önmagának az utolsó „lecke-kérdést”, második sétája során a hierarchia körül, az *Értelem és utópiában*. Mi köze az „értelem-hierarchiának” a társadalmi valósághoz?! Az, hogy korunk-társadalmaink szinte végtelenbe iramodó technológiai fejlődésével a pusztá fizikai erő (és erőszak) mindinkább „átszellemül”; a munka lényege mindinkább az „agyat terheli”, mintsem az izmokat. Ergo, egy társadalmi „értelem-hierarchia” valósága kínálkozott — avagy éppen fenyeget —, s az ígérkező jövőnek, „értelmes” emberi mivoltunknál fogva, ha nem is valami kellemes de illendő, sőt, szükségszerű lenne elébe állni! Varga Zoltán első, sok más radikális gondolkodóval egybehangzó, „tudat-hasító” konstataciója az, hogy egy ilyen „értelem-hierarchikus” építmény társadalmainkban máris folyamatban van. Társadalmaink emberi lét- és minőségszelektáló mechanizmusai egyöntetűen öntörvényű értelmi „értelmiségi” hierarchikus értékrendszerekből indulnak ki s térnek vissza (intelligencia-tesztek, tanulási képékenységek, vezetői adottságok stb.). Ebből kifolyólag semmi csodálkoznivaló vagy kifogásolható nincs azon, hogy a (mai) „... emberi társadalom ebben a vonatkozásban mégiscsak emlékeztet a rovarállamra”, jegyzi meg. Ez annyiban igaz, folytatja, „... hogy az ember örököl ugyan egy genetikai programot, elsősorban a tanulóképességet, ám a munkamegosztás következtében létrejött rétegződés azt az egyének jelentős részének esetében nem engedi teljes egészében kibontakozni, mivel a rétegosztályok hierarchiájában alul helyet foglalók számára *gátolt fejlődést* biztosít csupán”. Jaj igen messze vagyunk még — illetve messze távolodtunk — attól az ideáltól, hogy az emberi értelem az legyen, az maradjon, ami rendeltetése szerint mindig is volt, mindenekelőtt a létért való küzdelem eszköze, nem pedig öntörvényű hatalmi harcok és manipulációk csatlósa. Ebből kifolyólag a „tisztá” értelemhierarchián épülő társadalom riasztó utópia. Egy ilyen utópiában ugyanis, mind a „szervező agyak”, mind alárendeltjeik, a manipulálók, valamint

a manipuláltak képességeik alatt szerepelnének, mert „... egy így elképzelt társadalom végül is kasztrendszer lenne”, figyelmeztet Varga Zoltán. „Különös kasztrendszer, amely még a mindenkitől képességei szerint és a mindenkinek szükségletei szerint követelményeknek is eleget tenne — azzal a megszorítással, hogy a gyámolítottak szükségleteit természetesen a gyámkodók határoznák meg.” Ennél a paradoxonnál nagyobb az, hogy e rémálom megvalósulása útban van, s ennek kapcsán Varga Zoltán Huxley *Szép új világát* idézi, valamint Nyikoláj Bergyajev gondolatát, amely szerint „... az utópiák sokkal inkább megvalósíthatók, mint ahogyan azt hiszik”.

Mit jósol ezek után Varga Zoltán a Jövőre vonatkozóan? Miben látja a kiutat a pillanatnyi „kiúttalanságból”? Erre a kérdésre munkájának zárószavaival felelhetünk: „Bizonyosság (...) csak egy van: mindenre az értelem kínálhat csak megoldást. Azokra a bajokra is, amelyeket maga okozott.”

Volt a francia Felvilágosodásnak egy Sebastian Marcier nevű képviselője, akinek 1770-ben írt *Utópiája* azért is érdekes, mert, eszmei tangensként érinti korunk egyre duzzadó problémáit. Köztük azt, hogy a majdani társadalmak korlátozottan fognak fogyasztani és korlátozottan termelni, hogy egyre kevesebb létjogosultságban fogják részesíteni önnön (társadalmi) élőközdőiket és „sehonnai naplopóikat”.

Saint-Simon 1802-ben kiadott művében, *Lettres d'un habitant de Geneve a ses contemporains*, újjáéleszti azt az Utópiát, amely szerint a történelem nem egyéb, mint az emberi értelem fejlődése, ez viszont a zseniális egyedek munkásságából fakad, különösképpen „des savants, des artistes est de tous le hommes qui ont des idées liberales”. Miszerint ezen egyéniségeknek vezető pozíciót kell biztosítani a nemzetek tanácsában és „Newton templomában”, s közülük a matematikusok foglalják el a legméltóbb helyeket. Később, *Essai sur l'organisation sociale* c. munkájában Saint-Simon a Tökéletesség Tanácsába — *Parlament de Perfectionnement* — harminc tudóst (savants), öt művészt és tíz gyáriparost helyez el, egy matematikus elnökletével.

Hasonlóság ezen két korabeli gondolkodó és Varga Zoltán között mindössze egy van: az *értelembe* vetett hit és remény, ami az emberiség sorsának legfőbb meghatározója. Különbséget pedig éppen annyit találhatunk, amennyi különbség van e három gondolkodó kora és társadalma között.

„Utópistának” lenni még nem is olyan régen, pl. száz évnek előtte, annyit jelentett, Engels (1873) szavaival élve: „... kimerészkedni az »adott körülményekből« azon céllal, hogy előjegyezzük azon *keretet*, amelyen belül ezen (adott) vagy bármely más antitézise a jelen társadalomnak megoldható legyen.”

Ebből a szenvedélyes nekilendülésből napjainkra többnyire már csak

a fele maradt, azaz: rendületlen kimerészkedés az „adott körülményekből”, ön- és társadalmi tudatunk reménytelen, egy helyben topogó, vagy éppen tehetetlenül, dühtől ficamodottan toporzékoló értelmetlenségeinek, benső ellentmondásainak szorításából. Ami pedig a Jövőt illeti, annak kivetülése, kivetítése attól függ, mint s hogyan fog végződni bajvívásunk jelen korunk „tudathasadásos” értelmével.

Varga Zoltán műve, a *Búcsú az utópiától*, szépen példázza ezt a tényállást. Első s talán legkiemelkedőbb érdeme, hogy megmutatja: mit is jelent egyáltalán „kimerészkedni” ön- és társadalmi tévHITEINK, önÁMÍTÁSAINK, hazudozásaink, saját vagy örökölt dogmáink átlátszó paravánja mögül. Második érdeme, véleményem szerint, hogy bevezeti olvasóját korunk számos tudományos felismerésébe, s ezen keresztül szükségszerű etikai szempontjaink egy olyan tárházába, amelynek ismerete nélkül mind jelenünk, mind jövőnk nem más, mint „utópia”, a szó eredeti értelmében, azaz *ou* (nem) + *topos* (hely) — tehát „hely, amely nem létezik” = fantázia, kiagyaltság vagy éppen tündérmese (Lenin).

S végezetül, Varga Zoltán érdeme, hogy megmutatta, miként kell vagy lehet „emberszabásúvá” tenni számos olyan egzisztenciális problémánkat, amelyektől rendszerint önámításokkal menekülünk, mert „túl összetettek...” vagy mert „mit tudok én itt tenni...”. Varga Zoltán nemcsak példát mutat, bátorít, hanem egyben *tanít* is valahányunkat, hogyan lehet és hogyan kell vívódni (!) önnön értelmünkkel, értelmetlenségeinkkel ma, 1984-ben, talán nem is egy „szebb” vagy „boldogabb”, de mindezenetre emberileg és értelmileg *gazdagabb* Jövő érdekében.